

МАЛА ПРОЗА В. ВИННИЧЕНКА У СВІТЛІ ЙОГО СВІТОГЛЯДУ

У статті зроблена спроба дослідити ранні оповідання В.Винниченка (зб. "Краса і сила") з точки зору екзистенціалізму, оскільки письменник моделює дійсність за принципами, які відповідали цьому явищу: випробування героїв на внутрішню свободу, яка виявляється у самостворенні чи саморуйнуванні, у "розірваній свідомості" людини в світі без бога", притчевості.

Ідея "чесності з собою", заперечення лицемірної суспільної моралі, увага до внутрішнього світу людини, до питань особистості і натовпу, влади і свободи, людської самотності і проблеми морального вибору, роз'єднаності людей і обов'язку - все це, що чітко окреслюється в оповіданнях В.Винниченка і його пізніших творах, надзвичайно зближує письменника з філософією екзистенціалізму, однією з найбільш впливових світоглядних систем у світовій літературі ХХ ст.

У літературознавчому словнику-довіднику читаємо: "Екзистенціалізм у літературі (лат. *existentia*-існування) - течія, що виникла після 1-ої світової війни, сформувалася в 30-40, найбільшого розвитку досягла в 50-60-ті ХХ ст." [1:225]. Тож чи можемо шукати риси екзистенціалізму у малій прозі В.Винниченка, тобто у творах, написаних переважно до 1-ої світової війни? На перший погляд, такого бути не може. Проте ця суперечність вбачається нами лише з огляду на звичну "плановість", запрограмованість радянської літератури, в якій спочатку визначались завдання та творчий метод, а вже потім все це перевтілювалось у стоси паперу. О.Довженко писав з цього приводу: "Ніколи в історії не було випадку, щоб стиль проголошувався раніш, ніж були створені самі твори.

Ніколи не повірю, щоб папа говорив, приміром, Боттічелі: "Слухай, Сандро, ти ж пам'ятай, що ми зараз вирішили утворити стиль ренесансу, отже, прошу без збочень".

Стиль є наслідок певного творчого періоду, вільного і обумовленого, а не спланованого" [2 : 50].

Екзистенціалізм як філософська система зародився ще в ХІХ ст. у працях німецького мислителя Е.-С.К'єркегора. Але як сформоване вчення постав із робіт німецьких (М.Хайдеггер, К.Ясперс) та французьких (А.Камю, Ж.-П.Сартр) філософів та письменників. Екзистенціалізм у літературі досить неоднорідний, у творчості він виявляв себе по-різному: кожна національна література, кожен письменник, кожен період вносили щось своє. Проте літературознавці виділяють кілька цілком окреслених течій: релігійну (Г.Марсель), атеїстичну (Ж.-П.Сартр, С. де Бовуар, А.Камю), онтологічну (М.Мерло-Понті).

Володимир Винниченко уже в ранніх творах виявляє ідеї, що зближують його з представниками атеїстичної течії екзистенціалізму. Трохи пізніше у щоденнику письменника ці ідеї досить чітко формулюються, складаючи систему поглядів, що значно випередила у часі появу трактату "Буття та ніщо" (1943) Ж.-П.Сартра, есе "Міф про Сізіфа" (1940), А.Камю та інших праць, що відіграли роль програмних документів філософів та літераторів екзистенціалізму.

Керуючись стереотипним сприйняттям екзистенціалізму як теорії, що заперечує відображення літературою об'єктивної реальності (трафаретне визначення нереалістичних течій), важко віднайти бодай натяки на такий екзистенціалізм у малій прозі В.Винниченка, яка не просто наповнена, а переповнена життєвою конкретикою, детальним відтворенням суспільних умов, звичайними, цілком реальними персонажами. Проте ця "реалістичність" у новелах та оповіданнях письменника настільки ж поверхова, зовнішня, другорядна, наскільки глибокою є інша сторона його творів, що принципово відрізняє їх від усього, написаного досі українськими письменниками-реалістами. В.Пахаренко підкреслює: "Якщо реалістові ХІХ ст. людина потрібна була для осмислення соціального середовища, то неореаліст заглиблювався у внутрішній світ персонажа для самодостатнього осмислення його як людини, пізнання її ірраціональної сутності, екзистенційності (частки "світу в собі" у ній) незалежно від суспільного оточення!" [3 : 290]. А.Камю писав про це так: "Справжній твір мистецтва завжди співмірний людині..." [4 : 60].

Показати, виразити людське - саме таким бачив завдання мистецтва В.Винниченко. Але йдеться тут про зображення буття людини, а не буття речей чи інших об'єктів, що оточують її. Вони мають "право на існування" у творі лише тією мірою, якою мірою "причетні" до людини, здатні виразити її. Не важливо, чи існує щось об'єктивно, важливо, чи існує воно для мене, чи перебуваю я щодо нього "в ситуації". Т.Гундорова зазначає: "Загальна екзистенціалістська ситуація, яку пізніше К.Ясперс визначив через метод трансцендування, а Сартр - проектування, полягає в тому, що будь-що стає об'єктом для мене, будучи наближеним до мене, включеним у сферу мого переживання. Воно мовби висвітлюється, проектується на темному тлі буття, яке, однак, не зводиться до буття об'єктів" [5 :189] . А звідси випливає неможливість "об'єктивного" зображення дійсності. Кожен письменник, як будь-яка людина, суб'єктивний. В.Винниченко максимально наближує читача до враження об'єктивності зображуваного, подаючи суб'єктивне сприйняття різними героями однієї і тієї ж події, ситуації.

Письменник змальовує не світ, навіть не людину в світі, а світ у людині. Його цікавить саме отой "рух переживання". Певна річ, будь-яке мистецтво, будь-який літературний напрям так чи інакше співвідноситься з людиною. Відмінність Винниченкових творів полягає в тому, що вони не просто психологічні; у них "людське"

говорить зсередини, власним, а не деформованим чиєюсь оцінкою голосом. Навіть у ранніх творах авторська постать не мелькає перед очима читача; авторська позиція дуже рідко збігається з позицією якогось із персонажів, у більшості випадків вона виводиться з усього тексту чи навіть підтексту. Наприклад, в оповіданні "Уміркований та ширий" (1907) розповідь ведеться від 1 особи - особи Уміркованого, через його суб'єктивне сприйняття описуваних подій, у плані негативного зображення Недоторканого ("щирого" українця) та позитивного зображення самого себе. Авторський погляд, лишаючись десь у підтексті, ненав'язливо змушує читача скептично поставитись і до Недоторканого, і до Уміркованого. Автор тут, безперечно, також суб'єктивний, але читач не бачить суб'єктивності, бо не бачить самого автора, а лише дійсність, спроектовану ним; тому й вважає своїм висновок, до якого його привів письменник, "неупереджено" (а точніше, з подвійним упередженням) зображаючи події.

В.Винниченко близький до атеїстичної течії екзистенціалізму. Він не просто заперечує існування бога (на такій підставі можна було б віднести до екзистенціалізму всіх воєнничих атеїстів радянської літератури), він робить з цього такі ж висновки, до яких А.Камю та Ж.-П.Сартр дійдуть у 40-их роках ХХ ст. Аналогічні міркування датуються у Винниченковому щоденнику 1919-им роком.

"Міфом про Сізіфа" А.Камю ставить питання, що було актуальним для його сучасників, і дає на нього відповідь. Питання: якщо бога немає, то чи варте життя того, щоб його прожити? Відповідь екзистенціаліста: так, попри всю абсурдність, життя того варте. Письменник пише: "Війну не можна заперечувати. В ній або помирають, або нею живуть. Так і з абсурдом: треба дихати ним, засвоювати його уроки і втілювати його" [4 : 287].

Отже, людина має знайти опору в самій собі. Вона може покладатись лише на себе, а не на бога, усвідомлюючи потребу боротьби з абсурдом і марність цієї боротьби, так само, як Сізіф, усвідомлює марність, безглуздість своїх спроб викотити камінь наверх, проте не полишає його, починаючи все спочатку знову і знову, бо саме це складає його існування.

В.Винниченко у своєму "Щоденнику" пише: "Інстинкт життя утворив Бога. Смерть - це цілковите, остаточне знищення не тільки фізичної, але й духовної істоти людини - не може зжитися з основним, ґрунтовним прагненням життя людини. Факт фізичного знищення переконав тільки в смерті тіла, в одній частині істоти. Друга частина, духовна, не підлягає експериментальній перевірці. І сюди переходить сила інстинкту, вона виливається в різні теорії переміщення життя або тут, на землі (теорія переселення душі в звірин), або частіш усього по той бік реального життя. Отже, життя не зникає. Таким чином, потрібна сила інстинкту не паралізується. Але тому-то з'являється таке чуття сиротливості, тупого непорозуміння й органічного, всерединного невдоволення, коли свідомість доходить до розуміння вигаданості потойбічного життя. Людина почуває себе тоді на землі, як у чужому, байдужому їй краї з незрозумілими, безпотрібними, безглуздими процесами, нічим між собою не пов'язаними". [6 : 90-91].

Як бачимо, В.Винниченко говорить про ту ж "розірвану" свідомість людини, яка дійшла до розуміння своєї сиротливості у світі без бога, абсурдному світі. Як же поведеться Винниченків "Сізіф", чи не облишить він свого каменя?

"А чи не руйнується з ідеєю Бога й безмертя сила інстинкту життя? - запитує письменник.

Чи не приглушується його порочливість, упертість, завзятість? Чи не вимре вся людськість від апатії, коли висохнуть в ній всі води й болота релігії? Чи велика сила проб'є собі в душі людини інше джерело й утворить нову мету й нові підсобні собі стимули до життя? Швидше мусить бути це, а не перше" [6 : 91].

Отже, В.Винниченко, так само, як пізніше філософи-екзистенціалісти, заперечуючи бога, нітрохи не впадає в песимізм. Навпаки: він вітає усвідомлення людиною своєї свободи.

Внутрішня свобода людини - це основа екзистенціалістської моралі. Поведінка людини не визначається, не задається наперед ні Богом, ні якоюсь "природною", вродженою сутністю людини. Але як же бути із "зовнішньою" свободою? Чи не означає "світ без бога" всездозволеності?

Ж.-П.Сартр у праці "Екзистенціалізм - це гуманізм" заперечує подібні звинувачення (пригадаймо закиди щодо "імморалізму" та "індивідуалізму" на адресу В.Винниченка). Французький письменник-філософ наголошує на тому, що "світ без бога" не означає всездозволеності, аморалізму, навпаки: людина сама відповідає за все, що робить; вона більше не може виправдовувати свої вчинки вищою волею. Ж.-П.Сартр пише: "Ми самотні, і нам немає вибачень. Це і є те, що я виражаю словами: людина засуджена бути вільною. Засуджена, тому що не сама себе створила; і все-таки вільна, тому що, одного разу кинута в світ, відповідає за все, що робить" [4 : 327]. Треба наголосити: говорячи про те, що людина "не сама себе створила", Ж.-П.Сартр має на увазі народження людини, а не створення її богом. Людина вільна у своєму виборі, але невільна у тому, що мусить обирати, бо питання "бути чи не бути" їй на світі вирішене без її участі. Від дня народження вона приречена на свободу. Яким же уявляється гуманізм філософу-екзистенціалісту? Ж.-П.Сартр пише: "Людина живе своїм життям, вона створює свій образ, а поза цим образом нічого немає. Звичайно, це може видатись жорстоким для тих, хто не досяг успіхів у житті. Але, з іншого боку, треба, щоб люди зрозуміли, що в рахунок іде тільки реальність, що мрії, очікування і надії дозволяють визначити людину лише як оманливий сон, як нездійснені надії, як даремні очікування, тобто визначити її негативно, а не позитивно" [4 : 333].

В.Винниченка також (а втім, чому, власне, "також"?), не задовольняв християнський гуманізм з його настановою любити ближнього, як самого себе. Уже в "Голоті" (1905) дід Юхим, якому відводиться роль свого роду філософа в цьому творі, говорить: "А може, воно тоді ще краще буде, як усі будуть про себе думати. А то погано, що дурний не дума, а розумний притворюється, що не дума. Та й виходить, що розумному добре, а дурневі - дуля. А хіба бог говорив, щоб одному було добре, а другому погано?" [7 : 274].

Пізніше у своєму щоденнику Винниченко напише: "В основі всякої альтруїстичної моралі лежить егоїзм людей - їхня користь чи шкода(...) А звідси: хочеш добра собі, хочеш, щоб тебе любили, високо цінили, то не домагайся цього заповідями, але своїми цінностями"[6 : 342]. Цей висновок цілком збігається із міркуваннями Сартра про те, що враховується тільки реальність, що поза тим образом, який людина створює власними вчинками, немає нічого. Дане положення відбилось і в естетиці екзистенціалізму та оповіданнях Винниченка. Але насамперед тут відбувається зближення етичних концепцій, для розгляду якого треба провести ще одну світоглядну паралель, власне, звернутись до питання Винниченкового "імморалізму", що вбачався критиками насамперед у його ідеї "чесності з собою".

Ідея "чесності з собою" постає як логічний наслідок визнання людини вільною у світі без бога. В етичному питанні ні екзистенціалісти, ні Винниченко не винайшли нічого нового, а лише примусили людину визнати реальний стан речей. Внутрішня свобода людини, чесність із собою - це не що інше, як модифікації старого поняття "совість". Проте ніхто не заперечував існування совісті або потребу в ній тільки тому, що існують ще й суспільні норми моралі, правовий контроль з боку держави, тощо, а Винниченка постійно звинувачували в тому, що він "виступає з проповіддю зневаги до високих моральних цінностей взагалі".

Винниченко добре усвідомлював необхідність існування певних суспільних обов'язків і норм, але він добре усвідомлював також і лицемірство суспільної моралі. Письменник не заперечує мораль, він заперечує її абсолютизацію: "Учити людей любити ближнього, як самого себе- це те саме, що вчити їх бути чорнявими, коли вони вродились білявими. Любови так само не можна навчити, як не можна навчити неталановиту людину творити художні речі" [6 : 89].

І для Винниченка, і для екзистенціалістів "світ без бога" означає свободу. А разом з тим і приреченість людини керуватись власним вибором у питаннях моралі і відповідати за цей вибір - насамперед перед собою (бути "чесним із собою" за Винниченком).

Світ Винниченкових творів цілком матеріальний і не містить жодної символічності у звичному розумінні цього слова. Якщо і є якась алюзійність, то вона швидше тяжіє до узагальнення, виходу на рівень вічних тем, проблем, характерів. Наприклад, в оповіданні "Студент" тільки на перший погляд здається, що тут йдеться про загнаного революціонера, який опинився в невдалий час у невдалому місці (у селі якраз сталася пожежа, в якій звинуватили студентів). Швидше, тут ідеться про звичну ціну, якою тільки й можна здобути довіру і визнання - смерть? Так само в "Солдатах" мова йде про дещо більш загальне, ніж закони класової боротьби та субординацію в армії, - а саме про роль однієї людини та її владу над натовпом. Винниченка як художника постійно цікавила, притягувала до себе химерія життя, дивні метаморфози, що відбуваються з людиною чи масою людською, екстравагантні, "чудні", ірраціональні вчинки. Життя відкривалося йому своїми парадоксальними вијавами (слово "парадокс" в грецькій мові якраз і означало "несподіваний, дивний").

12 серпня 1911 р. письменник записує у "Щоденнику": "Коли життя добре збовтати, вивести з спокійної норми, воно може показати деякі такі явища, які в інший час угадуються тільки теоретично" [6: 91]. Твори Винниченка побудовані саме за принципом отого Сартрівського "проектування змін", коли тенденції, що "вгадуються теоретично" (але ж невідомо, чи існують насправді!), подаються у дещо гіпертрофованому вигляді, доводяться до тієї межі, коли не помітити їх не можна, коли не можна не відчувати потребу змін. Прикладом може бути уже згадуване оповідання "Уміркований" та "щирий", де доведені до абсурду "уміркованість" та "щирість" вимагають від читача власного вибору у ставленні до "національного питання".

Під таким кутом зору твори Винниченка лишаються життєподібними, поки таке "проектування" не стає більш далекоглядним, більш помітним для ока, вихованого на зразках реалістичної літератури з її обов'язковою категорією "типового". В.Винниченко ж обрав інший шлях, в основу своїх творів кладучи не дійсність, а ідею, не реальне, а можливе, причому можливе десь на грані здорового глузду. Такий принцип чітко простежується у малій прозі письменника, творення п'єс відбувається уже при повному усвідомленні цього підходу.

Письменник ставить своїх персонажів, а відтак і читачів, у виняткові умови, де він має вибирати - обов'язково і негайно-між красою і силою, добром і злом, людським життям (власним життям!) та абстрактним, але високим ідеалом людини. Саме таким чином ангажований письменник-екзистенціаліст здійснює вплив на читача. Полярні ідеї не постають перед героєм однозначно. Винниченко показує, що добро і зло-категорії досить умовні та відносні, що брехня може бути благородною ("Федько-халамидник"), а прогресивне "нове слово" малороса-європеєця - брехливим ("Малорос-європеєць"). Таке трактування етичних питань, при якому розмежування добра і зла покладається на саму людину (героя, читача), оту відому ідею "чесності з собою", що спровокувала звинувачення в "аморалізмі", також можна пояснити, провівши паралель із екзистенціалізмом.

Про парадоксальність Винниченка говорять у різних розуміннях, користуючись різними поняттями: амбівалентність, очуднення, вартативна реальність та ін. Але найкраще, мабуть, це висловив А.Камю, говорячи про творчість екзистенціаліста: "Якщо сенс мистецтва - побачити загальне у частковому, швидкоплинному, вічність краплі води - у грі її відображень, то ще правильніша буде оцінити велич абсурдного письменника за тим розривом, який встановлюється ним між цими двома світами"[4 : 318]. Це і є та багатовимірність загального, втиснутого Винниченком у часткове: конкретну ситуацію, конкретного персонажа. А разом з тим - вражаюча розірваність загальнолюдського і загальноприйнятого; вічного, як добро і зло, та "нормального", як здоровий глузд. Герої Винниченка поставлені в ситуацію, коли ця розірваність виявляє себе чітко і гостро, коли треба самому, виходячи із внутрішньої своєї свободи, обрати одне з двох. При цьому отой "психологічний пейзаж" якраз і створює алюзію вічного, вільного спостерігача, який засуджує дріб'язкових, нерозумних людей або радіє за їх поривання до вищого. А з другого боку - конкретна ситуація, де панують егоїзм і буденність, звичайна людська суєта, якій герой може підкоритись або повстати проти неї. Саме така розірваність створює контраст, зовсім не

обов'язково соціальний. Прикладом може бути хоча б оповідання "Голод", герої якого обрали не людську гідність, а фізичну свободу. І саме тому "Зорі сумно дивилися з темного неба і крізь листя здавалися заплаканими і цікавий вітер боязно шелестів у віттях, а метелики, не звертаючи уваги ні на крик та сладострасне хльоскання ситих, п'яних людей, ні на повзаючих, голодних, сірих людей, літали й бились об скло, вперто лізли на вогонь, і падали, і повзали, і знов летіли на вогонь" [7 : 427].

Таким чином, конкретність просторового і часового виміру в творах В.Винниченка ще не означає життєподібності, а високий рівень узагальнення, аж до символічності, не тотожний реалістичній "типізації".

У малій прозі В.Винниченка ми не знайдемо ні ліричних відступів, що скерували б наше сприйняття зображуваних подій у "правильне" русло, ні чіткого поділу персонажів на "позитивних" і "негативних", прийнятого у реалізмі. Ми не знайдемо нічого в тексті, що декларативно проголосить позицію автора. І навіть якщо розповідь ведеться від першої особи, ця особа зовсім не обов'язково буде виразником істини або думок автора. Вона лише подасть своє, суб'єктивне, часом досить обмежене бачення ситуації ("Малорос-європеець", "Уміркований" та "щирий", "Зіна", "Таємність", "Талісман"). Єдине, що можна сказати про оповідача у малій прозі В.Винниченка, - він буде абсолютно відвертим, чесним - як із собою, так і з читачем. При цьому позиція автора може бути виведена лише із всього розмаїття поглядів, ідей, реальних вчинків персонажів твору, із врахування підтексту, який у новелах та оповіданнях Винниченка відіграє вирішальну роль. Зникає носій абсолютної істини – герой, устами якого говорить автор, герой позитивний, "рупор" правильних ідей, звичне явище у літературі, яка на перше місце ставить виховну, просвітницьку функцію. Натомість з'являється кілька героїв, кожен з яких має власну "правду". У Винниченка відпадає потреба пояснювати психологію своїх персонажів, бо кожен з них говорить за себе сам. Так, в оповіданні "Таємність" (1912) оповідач - помічник прокурора, що зрікся своїх юнацьких захоплень революційними ідеями, від яких врятувала його "одна історія". "Ся історія трапилася в нашому городку, де я жив після того, як мене викинули з університету (А викинули мене через те, що я хляснув педеля по плечі і ні з того ні з сього закричав: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!")" [7 : 561]. Помічник прокурора "з великим спокоєм самозадоволення" (пригадаймо: Винниченко розглядав задоволення собою як необхідну умову можливості існування людини) говорить: "...тепер мені смішні ті дитячі настрої, наївно-дурнуваті і шкодливі разом з тим. Мені смішні ті бородаті хлопчики, мої товариші з гімназії, які й досі не вийшли з гімназійної стадії розвитку. Ті ж "конспірації, бумажечки, книжечки. Так само скидають шапку перед словом "народ", "ідеал", так само "руйнують", "творять", наївно вірять в таємності життя і шукають свободи" [7 : 560]. Це не слова автора, професійного революціонера. Але письменник цілком вживається в образ, не дозволяючи персонажу ні на мить засумніватися у своїй правоті. Його погляди сформовані, виправдані, цілком послідовні й логічні: " Я не вірю, що непорядком можна дійти порядку" [7 : 561].

Отже, мала проза Винниченка уже, попри своєрідну, але все ж раціоналістичну манеру, побудована не за принципом відображення дійсності. Письменник свідомо провокує читача до зміни його усталеного погляду на реальний світ, моделюючи ситуації, проєктуючи інший, умовний, змінений світ. У Винниченка знаходимо і випробування героїв на внутрішню свободу, що виявляється у самостворенні чи саморуйнуванні, і "розірвану свідомість" людини "в світі без бога", і притчевість, реалізовану через надзвичайну конкретику образів. Все це згодом стане прикметою екзистенціалізму. Як справді великий письменник, В.Винниченко випередив свій час. Від його творчості йде спадкоємна екзистенціалістська нитка до прози В.Підмогильного, І.Багряного, Т.Осьмачки, В.Барки та інших українських письменників пізнішого літературного покоління.

***** :

1. Літературознавчий словник-довідник (Р.Т.Громяк, Ю.І.Ковалів та ін.-К.: ВЦ "Академія", 1997.- 22 с.
2. Довженко О. Із щоденникових записів 1941-1954 р.р.// Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. - Кн. II.- К.: Рось, 1994.- 50 с.
3. Пахаренко В. Нарис української поезиї // Українська мова та література (додаток).- 1997.- 60 с.
4. Сумерки богів / Сост. и общ. ред. А.А.Яковлева: Перевод.- М.: Политиздат, 1989.- 290 с.
5. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. - Львів: Літопис, 1997.- 189 с.
6. Винниченко В. Щоденник // К., 1990.- № 11. - С. 90-91
7. Винниченко В. Краса і сила. - К.: Дніпро, 1988.- 274 с.

Матеріал надійшов до редакції 17.02.2000 р.

Чайковская В.Т., Горбань А.В. Малая проза В.Винниченко в свете его мировоззрения.

В статье сделана попытка исследовать ранние рассказы В.Винниченко (сб. "Краса і сила") с точки зрения экзистенциализма, поскольку писатель моделирует действительность по принципам, соответствующим этому явлению: испытание персонажей на внутреннюю свободу, проявляющуюся в самоздании или саморазрушении, в "разорванном сознании" человека "в мире без Бога", притчевости.

Chaikovska V.T., Horban A.V. V. Vynnychenko Short Story Genre in the Light of His Views.

The authors of this article have made an attempt to study the early short stories of V. Vynnychenko in his "Beauty and Strength" from the standpoint of existentialism largely because the writer models Reality according to the principles corresponding to this phenomenon: the heroes go through trials of the internal freedom, which manifests itself in self-creation or self-destruction, in the "broken consciousness" of human being "in the godless world" and allegory.